

آینده‌پژوهی مسائل اولویت‌دار اربعین حسینی و تحلیل تأثیر متقابل مسائل بر یکدیگر

محمدهادی قاسمی / دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی / mh.ghasemi110@ut.ac.ir
اسماعیل شراهی / استادیار گروه آینده‌پژوهی دانشگاه بین‌المللی المصطفی / chezani@ut.ac.ir
فائزه تقدسی / کارشناس ارشد مهندسی آینده‌پژوهی دانشگاه طلوع مهر / faezhtaghaddosi@yahoo.com
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۰۹/۱۸ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۱/۰۲/۲۲
(DOI): 10.22034/shistu.2023.544504.2181

چکیده

واقعه عاشورا یکی از عظیم‌ترین و کم‌نظیرترین حوادث عالم در تاریخ بشریت و اربعین جلوه خاص این حادثه بزرگ است. اربعین شاید از یک نگاه جزو مناسک اجتماعی و اسلامی شیعیان باشد، اما پیش از آنکه محدود به مناسک قومی، ملی یا زبانی خاص باشد، یک هویت متعالی است که ابعاد و ظرفیت‌های آن، حتی از مرزهای آیینی و دینی هم فراتر رفته است. از این‌رو وسعت موضوع اربعین و مسائلی که با آن در ارتباط است بسیار بوده و همین موجب گردیده هدف از این پژوهش، «آینده‌پژوهی مسائل مرتبط با پدیده اربعین و بررسی تأثیر متقابل مسائل شناسایی شده بر یکدیگر» باشد. این تحقیق بعد از شناسایی ۱۵۰ عنوان مسئله اولیه مرتبط با اربعین، با بهره‌گیری از روش «تحلیل تأثیر متقابل» و نرم‌افزار «MicMac»، روابط بین مسائل به همراه تأثیر متقابل مستقیم و غیرمستقیم آنها را بر یکدیگر گزارش کرده است. با توجه به یافته‌ها، مهم‌ترین مسائل مرتبط با واقعه «اربعین» که دارای بیشترین میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بوده عبارتند از: «ارتباط مفهوم زیارت با واقعه اربعین»، «تداعی مفهوم عصر ظهور برای زائر»، و «ضرورت توجه به امام حسین (علیه السلام) و ماهیت قیام ایشان». مسائل یادشده ظرفیت تبدیل شدن به بازیگران کلیدی در آینده واقعه اربعین را دارند و می‌توان از آنها به مثابه فرصتی مناسب برای توسعه و ترویج بیشتر اربعین بهره برد.

کلیدواژه‌ها: آینده‌پژوهی، واقعه اربعین، مسائل اولویت‌دار اربعین، تحلیل اثرات متقابل، نرم‌افزار «میک‌مک».

مقدمه

«اربعین» از مناسبت‌های مذهبی شیعیان و یکی از ایام مهم تاریخ شیعه است. چهلمین روز شهادت حضرت امام حسین علیه السلام و واقعه عاشورا که مصادف با روز بیستم ماه صفر است با نام «اربعین»، ارزش و اهمیت خاصی در میان پیروان اهل بیت علیهم السلام دارد. در سال‌های اخیر گسترش حرکت راهپیمایی اربعین، توجه به جامعه شیعی را در درجه اول اهمیت قرار داده و به تبع آن، توجه برخی رسانه‌ها و اشخاص غیر شیعه و حتی غیرمسلمان را به این روز خاص معطوف کرده است. بدین‌روی برای درک بیشتر این پدیده باید ابعاد گوناگون اعتقادی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن مطمح نظر قرار گیرد. این حرکت از یک سوی ریشه در باورهای اعتقادی شیعیان و مفهوم ارزشمند «زیارت» دارد و از سوی دیگر در شرایط کنونی جهان اسلام، بزرگ‌ترین گردهمایی مسلمانان و به‌ویژه شیعیان به شمار می‌آید. به تعبیر دیگر «زیارت اربعین» در این سال‌ها تبدیل به محملی برای ارتباط هر چه بیشتر مسلمانان، از زبان‌ها، اقوام و ملیت‌های گوناگون حول محور زیارت امام حسین علیه السلام شده است. (عاملی، ۱۳۹۶، ص ۱)

زیارت اربعین حسینی در تاریخ معاصر از یک منسک شیعی فراتر رفته است و هر ساله انسان‌های گوناگونی از فرهنگ‌های متفاوت، با دین، زبان، رنگ و نژادهای گوناگون را با جاذبه‌ای معنوی به سمت خود می‌کشاند. حضور اهل سنت و مسیحیان و علمای آنان در این راهپیمایی و حتی اسلام آوردن برخی از ایشان، صحنه‌هایی است که به‌وفور در این سال‌ها مشاهده شده است. در ماجرای عاشورا نیز چون موضوع از صرف یک پدیده سنتی فراتر رفت و به مسئله انتخاب بهشت و دوزخ تبدیل شد، تنوع عقاید مسیحی، عثمانی و اموی را در میان اصحاب سیدالشهدا علیهم السلام می‌توان یافت. در هنگامه ظهور امام عصر علیه السلام نیز پیوستن به ایشان صرفاً به دایره شیعیان رسمی محصور نمی‌ماند و اصحاب امام، از ادیان و مذاهب گوناگون و در سطحی جهانی ظهور خواهند کرد. (همایون، ۱۳۹۶، ج ۴، ص ۱۲۷)

جلوه منسکی اربعین، ابعاد و ظرفیت‌هایی را ایجاد می‌کند که می‌تواند مقدمه‌ساز و زمینه‌ساز شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی باشد. مفهوم «تمدن» در رویکرد دینی، به‌مثابه

مفهومی عام در نظر گرفته شده که دارای زیرنظام‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و هنری است که تحت اشراف ابر نظام‌های قانونی، اخلاقی و معرفتی برای پاسخگویی به هرم نیازهای انسانی شکل می‌گیرد. منسک اربعین ظرفیت عظیمی را در شکل‌گیری زیرنظام‌های فرهنگی، اقتصادی و هنری تمدن نوین اسلامی فراهم می‌آورد و با ایجاد زیرنظام‌های تمدنی در الگویی اسلامی، ظرفیت‌های لازم برای خلق تمدن نوین را فراهم می‌آورد. این زیرنظام‌ها از الگویی جهان‌شمول و بشری بهره می‌برند و مخاطبان جهانی را هدف قرار می‌دهند. (محمدی سیرت، ۱۳۹۵، ص ۵)

از این رو می‌توان گفت: پدیده اربعین پیش از آنکه یک گردهمایی و آیین مذهبی باشد، نوعی هویت بخشی و مقدمه‌ای برای تمدن‌سازی است و بررسی علمی و شناسایی مهم‌ترین مسائل مرتبط با آن نیز به نوعی از پیش‌شرط‌های لازم برای انجام مطالعات گسترده‌تر در این زمینه به شمار می‌رود؛ زیرا پرداختن به مسئله و مسئله‌شناسی، مسیر درستی برای شناخت بیشتر ابعاد یک حقیقت فراهم می‌آورد.

موضوع‌شناسی و شناخت مسئله از مراحل حساس و اساسی هر تحقیق است. مسئله‌شناسی خود یک فرایند ذهنی و عملی و شامل یک رشته آزمایش و خطاست که از موضوع‌یابی آغاز و تا پرسش‌های روشن و دقیق و عملی ادامه می‌یابد، و اگر وضعیتی در جامعه حقیقت داشته باشد، نشان‌دهنده آن است که یک امر عینی و یک موضوع در حال وقوع است. موضوع وقتی مسئله می‌شود که یک رابطه علت و معلولی یا نوعی همبستگی بین ارکان آن برقرار شود. (حبیبی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۵۲۵)

اربعین نظام‌واره‌ای است از باورها و مفروضات اساسی، ارزش‌ها، آداب و الگوهای رفتاری ریشه‌دار و دیرپا و نمادهایی که می‌تواند ادراکات، رفتارها و حتی مناسبات یک جامعه را جهت و به آن شکل دهد و هویت آن را بسازد. از این رو پرداختن به مسائل اربعین می‌تواند مقدمه‌ای برای بررسی‌ها و پژوهش‌های آتی در این زمینه قلمداد شده، راه را برای پژوهشگران و علاقه‌مندان به منظور بهره‌مندی و استخراج مفاهیم و مباحث بیشتر از آن هموار کند.

بیان مسئله

برخی از نمادها و مناسک دینی نسبت به سایر مناسک از اهمیت بیشتری برخوردار است. علت این موضوع را می‌توان در بسترهای شکل‌گیری حافظه دینی یک اجتماع و خوانش‌های گوناگونی که از نمادهای دینی متفاوت در ادوار گوناگون تاریخی به عمل می‌آید، جست‌وجو کرد. قیام امام حسین علیه السلام و خوانش‌های متعددی که از آن روایت در طول تاریخ به عمل آمده، به امام حسین علیه السلام و روایت عاشورا رنگ و بویی زنده و پویا بخشیده است و این پویایی را می‌توان در مناسک خاص عزاداری عاشورا و اربعین نیز مشاهده کرد.

در روایت‌های گوناگونی که از این واقعه یکسان، متناسب با فوریت‌ها و نیازهای حاکمیت، روشنفکران و توده مردم در تاریخ معاصر بازخوانی می‌شود، می‌توان مشاهده کرد که شاکله حیات اجتماعی - سیاسی تشیع مبتنی بر حرکتی برخلاف نظم سیاسی غالب شکل‌گرفته و در طول تاریخ در تعارض با جریان مسلط استمرار یافته است. در این میان، امام سوم شیعیان در مقام یک مبارز و رهبر یک قیام از جایگاه خاصی نزد شیعیان برخوردار بوده و همواره منبع الهام جریان‌های اعتراضی آنان به شمار آمده است. بدین‌روی مراسم اربعین را باید در بستر حیات سیاسی - اجتماعی تشیع و ماهیت اعتراضی آن تحلیل کرد. (بد، ۱۳۹۷، ص ۳۹)

نگاهی به پیشینه برگزاری مراسم اربعین در تاریخ عراق نشان‌دهنده تضادی همیشگی میان حاکمیت سیاسی و اقلیت دینی شیعه است. بعد از رخداد‌های سیاسی - نظامی خاورمیانه و انتقال قدرت حاکمیت عراق به شیعیان، این تقابل از بین رفت و همین موضوع موجب افزایش مشارکت شیعیان در این مراسم در سال‌های اخیر و تبدیل شدن آن به یک آبر رویداد شد. (همان، ص ۴۰)

جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی و نمادین و نگرش‌های محلی و تلقی شرکت‌کنندگان از حضور در این رویداد از مؤلفه‌های مهمی هستند که در مطالعات این حوزه نادیده گرفته

شده است. در همین زمینه، با هدف فهم عوامل و مسائل مهم و مرتبط با پدیده اربعین، می‌توان ابعاد گسترده و معنا و ماهیت این رویداد بزرگ را از دیدگاه خبرگان این پدیده توصیف و تفسیر نمود. این پژوهش به مطالعه رویداد اربعین، به مثابه یک پدیده منحصر به فرد، در حوزه مطالعات مذهبی می‌پردازد. از این رو با تلاش برای فهم مسائل و عوامل مرتبط با اربعین و شناسایی بااهمیت‌ترین مسائل و اثرات این مسائل بر روی همدیگر، سعی در استخراج و تحلیل مسائل، زمینه‌ها و عوامل بسترساز شکل‌گیری رویداد اربعین و تداوم و تقویت آن دارد.

سؤال‌های پژوهش

۱. مهم‌ترین و با اولویت‌ترین مسائل مرتبط با پدیده اربعین کدام است؟
۲. اثرگذارترین مسائل بر پدیده اربعین کدام است؟
۳. اثرپذیرترین مسائل مرتبط با پدیده اربعین کدام است؟
۴. وضعیت کلی این پدیده در نحوه تحلیل مسائل اثرگذار (از نظر پایداری و ناپایداری) بر هم چگونه است؟

پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه مطالعات اربعین، بیشتر به دو گونه مطالعه برمی‌خوریم: یا مطالعات، مطالعات تاریخی درباره اربعین است و یا شرح و تفسیر زیارات و ادعیه مربوط به آن. اما با اوج‌گیری پیاده‌روی اربعین بعد از سقوط صدام در عراق (سال ۲۰۰۳ میلادی) و رشد آن طی سال‌های اخیر، مطالعات اربعین وارد حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و راهبردی شده و توسعه پیدا کرده است. اگرچه حجم این مطالعات در مقایسه با وسعت پدیده اربعین بسیار اندک است، ولی به‌طور کلی مطالعات و آثار موجود درباره اربعین را می‌توان به چهار دسته اصلی ذیل تقسیم کرد:

۱. **مطالعات تاریخ محور:** این دسته مطالعات با نگاهی تاریخی به اربعین، سعی در وقایع‌نگاری اربعین امام حسین علیه السلام دارد. در این آثار به وقایع تاریخی که بر اهل‌بیت علیهم السلام و اُسرا بعد از شهادت امام و یارانش گذشته، تا چهلم امام که بیستم ماه صفر سال ۶۱ هجری قمری بوده، پرداخته است. مهم‌ترین موضوع در این مطالعات، بحث و استدلال در خصوص وقوع یا عدم وقوع تشرف اُسرا و اهل‌بیت امام حسین علیه السلام در اولین اربعین امام است.
۲. **مطالعات ادعیه‌محور و شرح زیارات:** این دسته از مطالعات ناظر بر تحلیل‌های گوناگون برخاسته از زیارت اربعین است. این قبیل آثار که عمدتاً با نگاهی عرفانی و معرفتی نسبت به اربعین و زیارات و ادعیه و روایات همراه است، به شرح و بسط محتوای زیارات، به ویژه زیارت اربعین می‌پردازد.
۳. **مطالعات فرهنگی اجتماعی، سیاسی و اقتصادی اربعین:** این دسته مطالعات در سال‌های اخیر و به فراخور شدت یافتن جریان اربعین شکل گرفته است. این آثار ابعاد گوناگون پدیده اربعین را با توجه به اجتماع و حضور زائران اربعین و نیز خادمان و موکب‌داران بررسی می‌کنند. تحلیل شرایط فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و ژئوپلیتیک، تحلیل روابط ایران و عراق، توجه به جنبه‌های فرهنگی مؤثر، آسیب‌های احتمالی ناشی از برخی جریان‌ات مداخله‌ای در واقعه خودجوش اربعین (نظیر ورود دولت به عرصه موکب‌گردانی)، مطالعه ابعاد مدیریتی پدیده اربعین و بهبود شرایط زوار و مانند آن، جزء این دسته از آثار قرار می‌گیرد.
۴. **آینده‌پژوهی و مطالعات تمدنی:** این دسته از مطالعات نیز که همانند دسته قبل در سال‌های اخیر شدت یافته، با نگاهی بلندمدت، معطوف به ابعاد راهبردی و تمدنی جریان اربعین است. تأکید بر ابعاد جمعی اربعین و تغییر و ارتقای بُعد فردی زیارت اربعین به اقدام و حرکتی دسته‌جمعی و شکل‌گیری رحلتی خداخواسته، خودجوش و پرمعنای جمعی، از تمایزات اصلی این دسته از آثار است. توجه به ظرفیت‌های آینده‌ساز اربعین از جمله شکل‌گیری امت واحده و تمدن نوین اسلامی، نقش جریان اربعین در جهت مهدویت و

آینده پیش‌رو و راهبردهای تقویت ظرفیت‌های مندرج در آن از جمله مهم‌ترین مصادیق این دسته از آثار است. (شراهی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۰)

با توجه به دسته‌بندی مزبور و پس از مرور ادبیات و اسناد مرتبط با موضوع پژوهش، در خصوص شناسایی و اولویت‌دهی به مسائل مرتبط با اربعین، پژوهش مستقل یا منتشر شده‌ای شناسایی نشده است. اما در خصوص موضوعاتی که به نوعی با این پدیده مرتبط بوده و افرادی که در این خصوص اقدام به انجام کار پژوهشی کرده‌اند، موضوعاتی در بررسی‌های کتابخانه‌ای و مشورت با خبرگان شناسایی گردیده که اهم این یافته‌ها در جدول (۱) قابل مشاهده است:

جدول (۱): بررسی پیشینه پژوهش

پژوهشگر	عنوان اثر	نوع اثر	سال نشر
مهديه بد	«فهم تجربه زیسته زائران در پیاده‌روی اربعین سال ۱۳۹۵ (بسترها و زمینه‌های شکل‌گیری آبر رویداد اربعین)»	مقاله	۱۳۹۷
سعیدرضا عاملی و همکاران	«تحلیل پیمایش راهپیمایی اربعین حسینی (ظرفیت‌ها، چالش‌ها، نمادها و معانی)»	گزارش پژوهشی	۱۳۹۶
عندلیب همدانی	«ضرورت بحث اربعین»	مقاله	۱۳۸۷
محسن رنجبر	«پژوهشی در اربعین حسینی»	مقاله	۱۳۹۵
اباذر نصرافهانی	«مآخذشناسی اربعین»	مقاله	۱۳۹۳
محمدفاضل استرآبادی	مجموعه مقالات در زمینه عاشورا و اربعین و نوروز	کتاب	۱۳۹۲
جمعی از نویسندگان پژوهشکده حج	مجموعه مقالات اربعین	کتاب	۱۳۹۵
علی یعقوبی و همکاران	«پدیدارشناسی تجربه پیاده‌روی اربعین»	مقاله	۱۳۹۷
اسماعیل شراهی و همکاران	«واکاوی ادراک زائران از رفتار خادمان در اربعین: روایتی مردم‌شناختی از پدیده عظیم پیاده‌روی اربعین»	مقاله	۱۳۹۸
سیدمصطفی احمدزاده	«بررسی سیر اربعین‌نگاری»	مقاله	۱۳۹۱
مهديه بد	«ابر رویداد اربعین: جلوه‌ای از گردشگری دینی»	مقاله	۱۳۹۸

۱۳۹۸	مقاله	«پیاده‌روی اربعین: تأملات جامعه‌شناختی»	محسن حسام مظاهری
۱۳۹۸	مقاله	«بررسی ظرفیت‌های تمدن‌سازی در جهان اسلام با تکیه بر پیاده‌روی اربعین»	محسن پریش
۱۳۹۳	مقاله	«اربعین حسینی و اقتدار نرم شیعی»	فرزاد پورسعید
۱۳۹۸	مقاله	«اربعین حسینی، نظم نوین مهدوی»	فیروز اصلانی
۱۳۹۸	ارائه همایشی	«اربعین و تمدن نوین اسلامی»	نجف لکزایی
۱۳۹۸	ارائه همایشی	«جنبه‌های حقوقی پدیده اربعین»	علیرضا مظلوم
۱۳۹۸	ارائه همایشی	«جهانی‌سازی ظرفیت‌های عاشورا و اربعین»	ناصر سودانی
۱۳۹۸	ارائه همایشی	«به‌سوی تعالی اخلاقی پایدار در اربعین»	علی‌اصغر پورعزت
۱۳۹۸	ارائه همایشی	«ظرفیت‌های تمدنی اربعین و بایسته‌های سیاسی آن»	سید مجید مطهری‌نژاد
۱۳۹۸	ارائه همایشی	«بررسی ابعاد پیاده‌روی و نقش آن در هویت جمعی»	عبدالله طاهرخانی
۱۳۹۸	ارائه همایشی	«زیارت اربعین و فناوری هویت‌ساز»	محمدرضا برزویی
۱۳۹۸	ارائه همایشی	«قدرت داخلی و خارجی در مراسم اربعین»	عدنان حسن طوفان

مبانی نظری تحقیق

«آینده‌نگری» به‌نوعی روشن کردن این موضوع است که اقدامات و تصمیمات حاضر به چه آینده‌های ممکن یا احتمالی منجر خواهد شد و چگونه می‌توان در مسیر تحقق آینده مطلوب حرکت کرد؟ در رویکرد کلاسیک نگاه به آینده، هدف فقط پیش‌بینی یک آینده مشخص است؛ اما در آینده‌پژوهی از انواع آینده‌ها سخن گفته می‌شود. گوردون این رویکرد را «آینده‌های چندگانه» یا «آینده‌های جایگزین» نامیده است. (گوردون، ۱۹۹۴م، ص ۲۱)

این نوع نگاه به آینده با عناوین گوناگونی از جمله «آینده‌نگری»، «آینده‌پژوهی» و مانند آن توسعه یافته و از جمله مسیرهای توسعه آن در فرانسه و با عنوان «لاپراسپکتیو»^۱ انجام شده است که در زبان انگلیسی از معادل «آینده‌نگری راهبردی»^۲ برای آن استفاده می‌شود. «آینده‌نگری راهبردی»، رویکردی هنجاری و توصیفی است که رابطه نزدیکی با

1. La Prospective.
2. Strategic Foresight.

مدیریت و برنامه‌ریزی راهبردی دارد. «آینده‌نگری راهبردی» رویکردی است که عدم قطعیت‌ها در فرایند تصمیم‌گیری راهبردی را در نظر گرفته، کمک می‌کند قلمرو ناشناخته‌ها در این فرایند کاهش یابد. این رویکرد (۱). تحلیل روندهای داخلی و خارجی را با یکدیگر ترکیب می‌کند. (۲). فرآیند اتخاذ راهبرد را تسهیل می‌کند. (۳). از تصمیم‌گیری راهبردی پشتیبانی می‌کند، و (۴). برنامه‌ریزی خلاقانه را موجب می‌شود.

یکی از این روش‌های نظام‌مند را میشل گوده^۱ آینده‌پژوه فرانسوی معرفی کرده و در آخرین نسخه این روش، آینده‌نگری راهبردی را متشکل از سه مرحله اصلی دانسته است: تفکر جمعی، کسب آمادگی برای اقدام، و اقدامات بعدی. (مولایی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۸۱)

در این زمینه گام‌هایی تعریف شده و مجموعه نرم‌افزارهایی نیز برای تسهیل به‌کارگیری هریک از گام‌ها ارائه گردیده که ویژگی‌های برخی از آنها عبارت است از:

- تحلیل ساختاری به کمک نرم‌افزار «میک‌مک» برای مشخص کردن متغیرهای کلیدی؛

- تحلیل راهبردهای بازیگران با کمک نرم‌افزار «مکتور»؛

- کاهش عدم قطعیت تا رسیدن به طرح‌های محتمل و تحلیل‌های ریخت‌شناسی؛

- شناسایی و ارزیابی گزینه‌های راهبردی به کمک روش «مولتی پول» یا تحلیل

چندمعیاره. (گوده، ۱۹۹۴م، ص ۱۸)

در این پژوهش با توجه به اینکه شناسایی مسائل مرتبط با اربعین و اولویت‌دهی به آنها از اهمیت زیادی برخوردار است، روش «تحلیل ساختاری» برگزیده شده و از نرم‌افزار «میک‌مک» به‌منظور شناسایی مسائل کلیدی و چگونگی روابط بین آنها استفاده گردیده است.

روش «تحلیل ساختاری و تأثیر متقابل»

تئودور گوردون^۱ و هلمر^۲ روشی را با عنوان «الگوهای ساختاری تأثیرات متقابل» در سال ۱۹۶۶ پدید آوردند. این روش در حال حاضر یکی از روش‌های پیشرفته و مبنای طراحی در تحقیقات آینده‌پژوهی است. روش یادشده بر اساس این سؤال بنا نهاده شده است که «آیا پیش‌بینی آینده می‌تواند مبتنی بر تأثیرات احتمالی متقابل اتفاقات آینده بر یکدیگر باشد؟» (گوردون، ۱۹۹۴، ص ۲۲). اطلاعاتی که این روش تأمین می‌کند تصویری است از اثر متقابل بین روندها و متغیرها با درجه اهمیت آنها؛ تصویری از اینکه چه چیز وابسته و چه چیز مستقل است؟ چه چیز پیشران و چه چیز توسط چیزهای دیگر پیش برده می‌شود؟ روش «تحلیل اثر متقابل» در شناسایی متغیرها و روندهای کلیدی بسیار مفید است. در این نوع تحلیل دو نوع اثر مستقیم و غیرمستقیم از هم تفکیک می‌شوند: «آثار مستقیم» که از نتیجه تحلیل تأثیرات عوامل بر همدیگر به دست می‌آید؛ و «آثار غیرمستقیم» که از طریق توان‌های ۲ و ۳ و ۴ و ... عوامل محاسبه می‌شود. در بیشتر رویکردهای علمی از «تحلیل تأثیر متقابل» به منظور بررسی احتمال طرح‌ها استفاده می‌شود.

در این مرحله پس از تحلیل ماتریس و تهیه و نمودارهای گوناگون، پیشران‌های کلیدی برای تدوین طرح‌ها شناسایی می‌شود. همچنین نرم‌افزاری برای انجام این تحلیل‌های ساختاری به نام «میک‌مک»^۳ وجود دارد که برای انجام محاسبات سنگین ماتریس اثرات متقاطع طراحی شده است. روش این نرم‌افزار این‌گونه است که ابتدا متغیرها و مؤلفه‌های مهم در حوزه مدنظر شناسایی، سپس داده‌های تهیه شده در ماتریسی به نام «ماتریس تحلیل اثرات» وارد می‌شود و میزان ارتباط میان متغیرها با حوزه ذی ربط توسط خبرگان تشخیص داده می‌شود و در نهایت، متغیرهای موجود در هر سطر بر متغیرهای موجود در هر ستون بر اساس نمره داده شده از جانب خبرگان تأثیر می‌گذارد. (گوده، ۲۰۰۸، ص ۳۷)

-
1. Gordon.
 2. Helmer.
 3. MicMac.

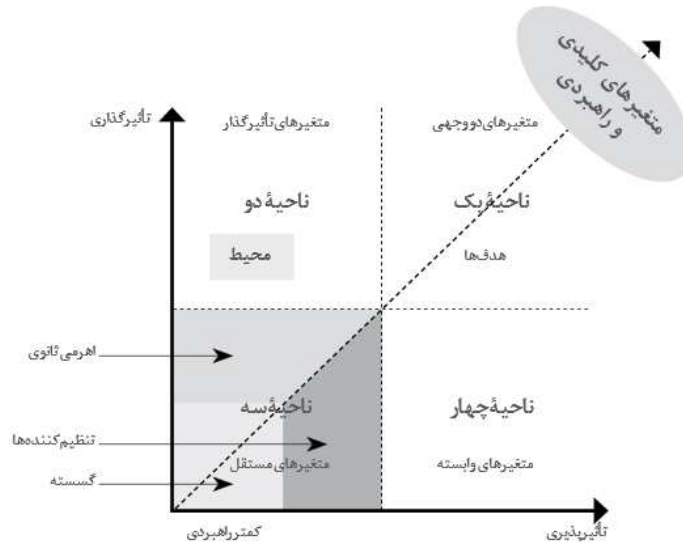
داده‌های این نوع تحقیقات، هم از طریق پرسشنامه و هم روش «دلفی» جمع‌آوری می‌شود؛ یعنی ابتدا در قالب مطالعات کتابخانه‌ای عوامل مدنظر در حوزه پژوهش مشخص می‌گردد و در قالب روش «دلفی» از خبرگان، این عوامل تأیید نهایی می‌شود. سپس در قالب پرسشنامه‌هایی با طیف‌های مشخص چهارگزینه‌ای، میزان تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم بین عوامل تأثیرگذار و تأثیرپذیر مشخص و در ماتریس‌های نرم‌افزار «میک‌مک» نمایش داده می‌شود. در تحلیل ساختاری (ماتریس متقاطع) با استفاده از نرم‌افزار «میک‌مک» طی شش مرحله به قرار ذیل انجام می‌پذیرد:

- درک نظام‌مند و مشاهده پایداری و ناپایداری سیستم؛
- شناسایی تأثیرات غیرمستقیم متغیرها؛
- شناسایی عوامل پیشران اصلی و استفاده از آنها در طراحی؛
- درک کلی از سیستم و پرهیز از تحلیل جزئی؛
- شناسایی عوامل ناپایدار کننده سیستم؛
- شناسایی محیط به‌واسطه سنجش تأثیرگذاری عوامل محیطی.

ماتریس به‌دست‌آمده را می‌توان با نمودار متناظر آن نیز نمایش داد که در آن نمودار به منظور اثرگذاری هر متغیر بر دیگری توسط پیکان‌ها و میزان اثرگذاری به‌صورت عددی در بالای پیکان نمایش داده می‌شود. در «نهایت» بر اساس توپولوژی متغیرها این نرم‌افزار قادر است عوامل کلیدی را استخراج و رتبه‌بندی کند. (زالی، ۱۳۹۲، ص ۲۹)

تحلیل ساختاری (تحلیل تأثیر متقابل) متغیرها بر یکدیگر از طریق نمودار و در نواحی گوناگون مختصات قابل بررسی است. مختصات تحلیل آثار متقابل متغیرها بر یکدیگر چهار ناحیه دارد که هرکدام میزان اثرگذاری و اثرپذیری پیشران‌ها بر یکدیگر را نشان می‌دهد که این موضوع در شکل (۱) قابل مشاهده است. (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۹،

شکل (۱): مختصات تحلیل تأثیر متقابل متغیرها

خروجی الگوی تحلیل تأثیر متقابل، روابط بین متغیرها را نشان می‌دهد که نرم‌افزار «میک‌مک» قابلیت تبدیل روابط به شکل‌ها و نمودارهای ویژه را داراست و با امکانات خود تحلیل آسان روابط و ساختار سیستم را امکان‌پذیر می‌کند.

روش پژوهش

نوع پژوهش: این پژوهش از نظر تقسیم‌بندی نوع آن جزو تحقیقات کاربردی^۱ به شمار می‌رود. این‌گونه تحقیقات با استفاده از زمینه‌ها و بسترهای شناختی و معلوماتی که از طریق تحقیقات پایه و بنیادی فراهم شده، برای تأمین نیازمندی‌های بشر و بهبود و بهینه‌سازی ابزارها، روش‌ها، اشیا و الگوها در جهت توسعه رفاه، آسایش و سطح زندگی بشر مورد استفاده قرار می‌گیرد. (مرادیان، ۱۳۸۸، ص ۳۵)

۱. تقسیم‌بندی‌های اعلام شده بر اساس کتاب روش‌های تحقیق در مدیریت، تألیف اوماسکاران و ترجمه محمد صائبی و محمود شیرازی انتخاب شده است.

رویکرد پژوهش: رویکرد این پژوهش کیفی است. پژوهش‌های کیفی شامل روش‌هایی می‌شود که بر مطالعه پدیده‌ها در شکل طبیعی خودشان به کار گرفته می‌شوند و پژوهشگر هیچ فرضیه از قبل تعیین‌شده‌ای در خصوص موضوع در دست مطالعه در اختیار ندارد. در این‌گونه پژوهش‌ها هدف پژوهشگر بررسی کیفیت پدیده در دست مطالعه در مقابل کمیت آن است. (نمازی، ۱۳۸۲، ص ۶۶)

قلمرو پژوهش: هر پژوهشی با اهداف خاصی روی می‌دهد. این هدف خاص نیز ریشه در دغدغه‌های کنشگرانی دارد که از نتایج چنین پژوهش‌هایی بهره‌برداری خواهند کرد. حال اگر در مسیر انجام یک مطالعه، دقت خاصی در طراحی مرزهای پژوهش روی ندهد این احتمال افزایش خواهد یافت که نتایج به دست آمده همپوشانی دقیقی با نیازهای مخاطب نداشته باشد. بر همین اساس می‌توان قلمرو این پژوهش را در سه بخش زمانی، موضوعی و جغرافیایی به شرح ذیل تعیین کرد:

الف. قلمرو زمانی: با توجه به تکرار سالانه پدیده اربعین، افق زمانی پژوهش در سال ۱۴۱۰ مد نظر قرار گرفته است؛

ب. قلمرو موضوعی: پدیده زیارت اربعین؛

ج. قلمرو مکانی: محدوده داخلی و محیط پیرامونی کشور عراق.

روش‌های گردآوری اطلاعات: به منظور تهیه داده‌های اولیه و شناسایی مسائل مرتبط با موضوع تحقیق، از روش‌های مرسوم «گردآوری داده‌های پژوهش» استفاده شده است. (خلیلی شورینی، ۱۳۸۹، ص ۹۷)

روش‌های گردآوری داده‌ها را به دو دسته کلی تقسیم می‌کنند:

۱. روش «میدانی» (پرسشنامه باز و بسته، ذهن‌گیری، فن گروه اسمی و ...)
۲. روش «کتابخانه‌ای علمی و تخصصی» (کتاب‌های علمی و تخصصی در زمینه پژوهش، مقالات علمی و پژوهشی، اسناد و مدارک دسته اول، آرشیوهای اسنادی صداوسیما، پایگاه‌های اینترنتی دانشگاهی و علمی و همایش‌های علمی برگزار شده در خصوص موضوع پژوهش).

در این پژوهش از هر دو دسته ابزار استفاده شده و ابتدا از یک سو با بهره‌گیری از منابع معتبر ذیل رویکرد کتابخانه‌ای، ادبیات اولیه تحقیق گردآوری و از سوی دیگر، گردآوری داده‌ها با روش‌های میدانی (مصاحبه با نخبگان، نظرسنجی و پرسشنامه نیمه ساختاریافته خبرگان بومی و غیربومی) به‌عنوان روش‌های مکمل، تقویت شده است.

جامعه آماری: با توجه به اهمیت این پژوهش و نیز نظر به اینکه یکی از اهداف اصلی پژوهش توسعه و ایجاد وسعت در نگاه برنامه‌ریزان و مدیران ارشد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی کشور به ظرفیت نااندیشیده پدیده اربعین در مسیر نقش‌آفرینی در حوزه‌های دینی، سیاسی، امنیتی، فرهنگی - اجتماعی و اقتصادی است، بدین‌روی شناسایی خبرگان مؤثر مورد تأکید قرار گرفته است. به همین منظور، جامعه آماری این پژوهش ۲۱۰ تن از صاحب‌نظران و خبرگانی هستند که توانایی کمک تحلیلی به اهداف پژوهش را داشته‌اند. ویژگی‌های مدنظر قرار گرفته برای خبرگان جامعه آماری طرح بدین قرار است:

- داشتن نگاه راهبردی و عمیق به موضوع تحقیق؛
- دارا بودن - دست کم - حداقل یک‌بار سابقه حضور در مراسم زیارت اربعین؛
- داشتن سابقه مدیریت در حوزه‌های گوناگون تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری و یا امور اجرایی اربعین؛
- داشتن سابقه پژوهشی و مقاله یا تألیف درباره اربعین؛
- دارا بودن سابقه فعالیت مدیریتی، فرهنگی و یا تبلیغی در خصوص اربعین.

نمونه آماری: نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی و کمی تفاوت بسیاری دارد؛ زیرا هدف آن به‌جای تعمیم‌ها کسب درک عمیق از پدیده تحت بررسی است. انتخاب مشارکت‌کننده در پژوهش کیفی با هدف دستیابی به بیشترین اطلاعات درباره پدیده تحت بررسی انجام می‌شود. در پژوهش کمی تأکید بسیاری بر انتخاب تصادفی (شانس برابر برای انتخاب همه اعضای جامعه پژوهش وجود دارد)؛ اما در پژوهش کیفی، نمونه پژوهش یا مشارکت‌کنندگان انتخاب یا دعوت می‌شوند. نمونه‌گیری هدفمند که «نمونه‌گیری غیر احتمالی، هدفدار یا کیفی» نیز نامیده می‌شود، به معنای انتخاب هدفدار واحدهای پژوهش

برای کسب دانش و اطلاعات است. (رنجبر، ۱۳۹۰، ص ۲۴۱) در پژوهش حاضر با توجه به اینکه پژوهش از نوع کیفی است، روش نمونه‌گیری کیفی مد نظر قرار گرفته و از اشباع داده‌ها به‌عنوان مبنای پایان نمونه‌گیری استفاده شده است.

محدودیت‌های پژوهش: در این پژوهش تعداد ۲۱۰ خبره با مشخصات مدنظر در بند فوق، از کشورهای ایران، عراق، یمن، لبنان، فلسطین، پاکستان و هند شناسایی شدند که با توجه به شرایط حاکم بر زمان پژوهش و مصادف شدن با بروز اغتشاشات داخلی در کشورهای عراق و لبنان و آشفتگی اوضاع سیاسی این دو کشور و همچنین درگیری‌های نظامی در یمن، در نهایت با تعداد ۷۲ تن از خبرگان به‌عنوان جامعه آماری پژوهش، امکان برقراری ارتباط مداوم میسر گردید و اتمام نمونه‌گیری بر اساس حد اشباع مشارکت خبرگان در نظر گرفته شد.

تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش

پس از بررسی منابع کتابخانه‌ای و کار بر روی ادبیات تحقیق، تعداد ۱۷۵ مسئله و موضوع اولیه مرتبط با پدیده اربعین شناسایی و این مسائل مشابه دسته‌بندی STEEPV^۱ در طبقه‌بندی اجتماعی، علم و فناوری، محیط‌زیست، اقتصاد، سیاسی، فرهنگ و مانند آن توزیع گردید. سپس با مشاوره اولیه با خبرگان برگزیده و برگزاری پنل محدود خبرگان، مسائل تکراری یا مشابه ادغام و در نهایت ۱۵۰ مسئله در دسته‌بندی مزبور تنظیم و آماده ورود به فازهای بعدی پژوهش شد.

در فاز اول طرح، خبرگان باید به اهمیت هرکدام از این مسائل و اولویت آنها امتیاز می‌دادند. از این رو با استفاده از طیف لیکرت برای هر یک از مسائل، خبرگان به اولویت آنها امتیازی در بازه بی‌اهمیت (بی‌ارزش) تا ضروری (اهمیت بسیار زیاد) دادند و نتایج استخراج گردید. به‌منظور تسهیل در ارتباط‌گیری با خبرگان و با توجه به پراکندگی محل سکونت و یا کار خبرگان مشارکت‌کننده در طرح که از کشورهای گوناگون بودند و نیز

۱. یک نوع دسته‌بندی مرسوم در آینده‌پژوهی برای شناسایی عوامل و پیشران‌های مؤثر بر موضوعی خاص.

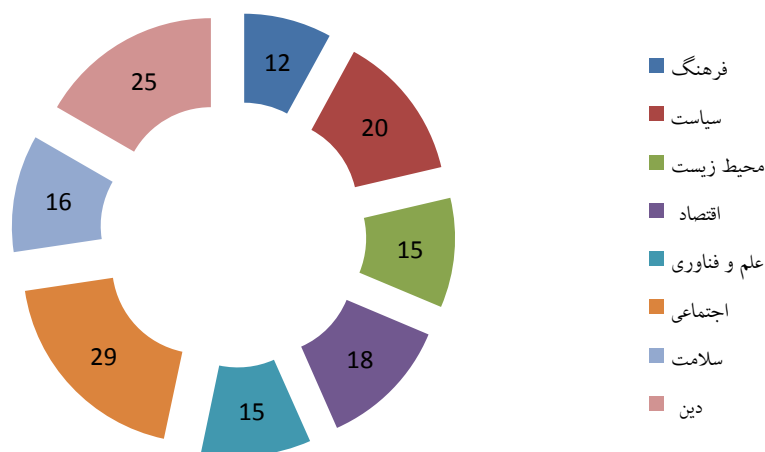
به‌منظور جمع‌سریع‌تر اطلاعات جمع‌آوری شده، فرم‌های الکترونیکی و پرسشنامه‌های لازم تهیه و در بستر اینترنت منتشر شد و خبرگان نظرات خود را از طریق این فرم‌های الکترونیکی منعکس کردند. همچنین مسائل محدود به تعداد ۱۵۰ عامل شناسایی‌شده اولیه نبود و خبرگان می‌توانستند عناوین جدیدی را نیز اضافه نمایند. در نهایت بعد از تحلیل امتیازات خبرگان به مسائل شناسایی‌شده و مرتبط با پدیده اربعین، مشاهده شد که بیش از ۵۵٪ از خبرگان ۱۵ مسئله را به‌عنوان بااهمیت‌ترین مسئله مرتبط با اربعین تلقی کرده، و بر روی آن اتفاق نظر داشته‌اند. در این مرحله بر اساس امتیازات خبرگان، رتبه‌بندی مسائل انجام شد و امکان تمرکز بر روی مهم‌ترین آنها فراهم گردید. (جدول ۲)

جدول (۲): با اولویت‌ترین مسائل شناسایی‌شده از دید خبرگان در فاز اول پژوهش

ردیف	عنوان مسئله
۱	ضرورت توجه به امام حسین <small>علیه السلام</small> و ماهیت قیام ایشان
۲	تداعی مفهوم عصر ظهور برای زائر
۳	انعکاس اخبار اربعین در شبکه‌های خبری ماهواره‌ها
۴	نقش شبکه‌های اجتماعی در کمک به پدیده اربعین
۵	ضرورت توجه ویژه به احتمال اقدامات خرابکارانه و بی‌نظمی عاقدانه در ایام اربعین
۶	نقش مؤثر «حشد الشعبی» در برپایی بهتر مراسم اربعین
۷	اهمیت تأمین امنیت جاده‌ها و راه‌های عراق
۸	ارتباط مفهوم «زیارت» با پدیده اربعین
۹	ضرورت توجه به امام زمان (عج) در زیارت اربعین
۱۰	خدمات پلیس و نیروی انتظامی عراق
۱۱	توجه پایگاه‌های خبری خارج عراق به اربعین
۱۲	اهمیت وجود امنیت نظامی در عراق
۱۳	ضرورت توجه به امنیت مرزهای عراق
۱۴	ضرورت توجه به احتمال اقدامات تروریستی در عراق
۱۵	تأمین امنیت شهروندان و زائران در داخل شهرهای زیارتی

در فاز دوم اجرای پژوهش، امتیازدهی به اثر متقابل با اولویت‌ترین مسائل شناسایی شده در دستور کار قرار گرفت و مجدداً تعامل با خبرگان در قالب فرم الکترونیکی جدید و این بار به صورت ماتریس اثرات متقابل انجام و از ایشان خواسته شد به اثر متقابل هر مسئله بر سایر مسائل امتیاز دهند. در این فاز وضعیت هر مسئله در ارتباط با ۱۴ مسئله دیگر بررسی شد و هر خبره با توجه به سابقه علمی و ذهنی و ملاحظات خود، به نقش هر مسئله در قبال سایر مسائل و میزان تأثیرگذاری آنها بر هم نظر داد. به عبارت دیگر هر خبره ۲۱۰ امتیاز در ماتریس تحلیل اثرات متقابل مسائل مرتبط با اربعین وارد کرد. به منظور مدیریت و تحلیل درست و علمی داده‌های پژوهش، از نرم‌افزار «میک‌مک» برای درج امتیازات و مدیریت آن بهره‌گیری و امتیازات خبرگان در فاز دوم پژوهش وارد این نرم‌افزار شد و بررسی گردید.

نمودار (۱): تنوع مسائل شناسایی شده مرتبط با اربعین در دسته‌بندی STEEPV از نظر خبرگان طرح

توصیف و تحلیل روابط شناسایی شده بین متغیرها

ابزار تحلیل داده‌های این پژوهش ابزار «روش شناختی تحلیل ساختاری» برای مشخص کردن متغیرها و مسائل بود. بدین‌روی خروجی‌های تحلیل ساختاری داده‌های پژوهش عبارت است از:

- توصیف روابط بین متغیرها؛
- تحلیل اثرات متقابل مستقیم؛
- تحلیل اثرات متقابل غیرمستقیم.

با توجه به اینکه ابعاد ماتریس تأثیر متقابل در این طرح پژوهشی ۱۵×۱۵ بود، بنابراین با یک پرسشنامه ماتریسی، هر یک از خبرگان میزان تأثیر یک متغیر را بر متغیرهای دیگر به صورت زوجی مشخص کرد و از طریق فرم الکترونیکی فرایند مذکور انجام و در نهایت، داده‌ها بعد از جمع‌آوری وارد نرم‌افزار «میک‌مک» شد. بر اساس نتایج به‌دست‌آمده، درجه پرشدگی ماتریس ۳۱،۱٪ بود که نشان می‌دهد عوامل انتخاب‌شده در کمتر از نیمی از موارد بر یکدیگر تأثیر گذاشته‌اند. در جدول (۳) تحلیل اولیه داده‌های ماتریس و آماره‌های آن قابل مشاهده است:

جدول (۳): تحلیل اولیه داده‌های ماتریس

ابعاد ماتریس	تعداد تکرار	بدون تأثیر (تعداد صفر)	تقویت کم (تعداد یک)	تقویت‌کننده (تعداد دو)	توانمندساز (تعداد سه)	جمع	درجه پرشدگی
۱۵×۱۵	۲	۱۵۵	۳۵	۲۳	۱۲	۷۰	۳۱،۱٪

با توجه به جدول (۳) تعداد ۱۵۵ رابطه کاملاً بی‌تأثیر گزارش شده است که نشان می‌دهد مسائل، نه بر هم اثری دارند و نه اثری می‌پذیرند. ۳۵ نوع رابطه با تأثیر کم و ۲۳ رابطه با تأثیر متوسط و ۱۲ رابطه با تأثیر زیاد گزارش شده است. بر اساس شاخص‌های آماری، ماتریس با دو بار چرخش داده‌ای از مطلوبیت و بهینه‌شدگی ۱۰۰ درصدی برخوردار شد که این مسئله حاکی از روایی بالای پرسشنامه و پاسخ‌های آن است (طاهری دمنه و همکاران، ۱۳۹۳) و در جدول (۴) میزان پایداری تأثیرات مستقیم قابل مشاهده است.

جدول (۴): میزان پایداری تأثیرات مستقیم

تأثیرپذیری	تأثیرگذاری	تکرار (چرخش ماتریس)
٪۱۰۲،۷۸	٪۱۰۰	۱
٪۹۷،۳	٪۱۰۰	۲

تحلیل ساختاری مسائل اربعین

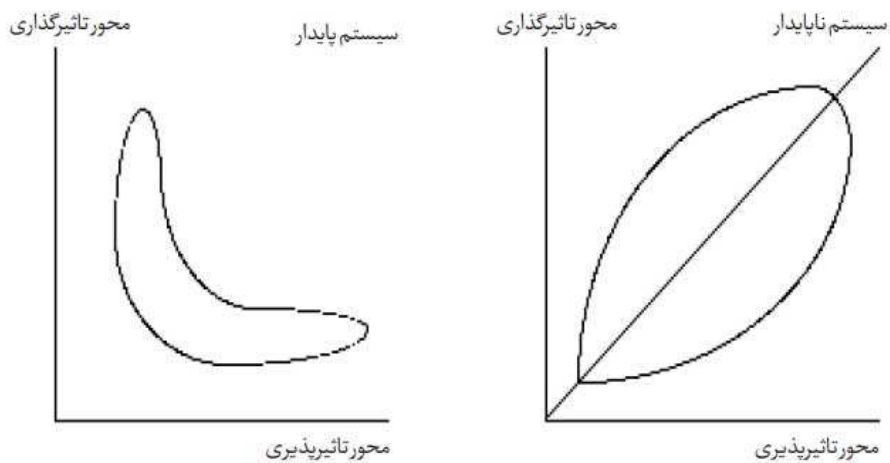
خروجی‌های روش تحلیل ساختاری را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: نخست بر اساس ماتریس اثرات مستقیم، مهم‌ترین متغیرهای اثرگذار و وابسته شناسایی می‌شوند. دوم بر اساس محاسبه فواصل درجه اول متغیرها با یکدیگر، مهم‌ترین متغیرهایی که اثرگذاری و وابستگی غیرمستقیم دارند شناسایی می‌گردند. در مرحله آخر با اضافه کردن داده‌های مربوط به تأثیر احتمالی، اثرگذاری و وابستگی‌های مستقیم و غیرمستقیم شناسایی می‌شود. شیوه توزیع و پراکنش متغیرها در صفحه پراکندگی، حاکی از میزان پایداری و یا ناپایداری سیستم است. در حوزه روش تحلیل اثرات متقابل / ساختاری با نرم‌افزار «میک‌مک» در مجموع، دو نوع پراکنش تعریف شده که به «سیستم‌های پایدار» و «سیستم‌های ناپایدار» معروف هستند. در سیستم‌های پایدار پراکنش متغیرها به صورت L انگلیسی است. (برخی متغیرها دارای تأثیرگذاری بالا و برخی دارای تأثیرپذیری بالا هستند.) در سیستم‌های پایدار در مجموع سه دسته متغیر قابل مشاهده است:

الف. متغیرهای بسیار تأثیرگذار بر سیستم (عوامل کلیدی)؛
ب. متغیرهای مستقل؛

پ. متغیرهای خروجی سیستم (متغیرهای نتیجه).

در این سیستم جایگاه هریک از عوامل کاملاً مشخص و نقش آن نیز به وضوح قابل مشاهده است. در مقابل، در سیستم‌های ناپایدار وضعیت پیچیده‌تر از سیستم‌های پایدار است. در این سیستم، متغیرها حول محور قطری صفحه پراکنده هستند و متغیرها در بیشتر مواقع حالت بینابینی از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری را نشان می‌دهند که ارزیابی و شناسایی عوامل کلیدی را بسیار مشکل می‌کنند. با این حال در این سیستم نیز راه‌هایی ترسیم شده است که می‌تواند راهنمای گزینش و شناسایی عوامل کلیدی باشد. (گوده و همکاران، ۲۰۰۳) در سیستم‌های ناپایدار نیز متغیرهای ذیل قابل مشاهده است: متغیرهای تأثیرگذار، متغیرهای دووجهی (متغیرهای ریسک و متغیرهای هدف)، متغیرهای تنظیمی، متغیرهای تأثیرپذیر یا نتیجه سیستم، و متغیرهای مستقل.

نمودار (۲): الگوی سیستم پایدار و ناپایدار

نقشه‌های اثرات

هر آرایه از ماتریس تحلیل ساختاری را می‌توان در محوری دوبعدی ترسیم کرد: محور افقی این نمودار دوبعدی مشخص‌کننده جمع امتیازات سطری یک متغیر است، و محور عمودی مشخص‌کننده جمع امتیازات ستونی یک متغیر. ماتریس تحلیل ساختاری - در واقع - یک ماتریس متقارن است. بنابراین با جمع‌کردن سطری، ستونی و مقیاس‌بندی محورهای مختصات، به هر متغیر می‌توان امتیازی سطری و ستونی اختصاص داد و آن را در فضای دوبعدی مکان‌یابی کرد. جمع سطری معرف تأثیرگذاری یک متغیر بر همه متغیرهای دیگر و جمع ستونی معرف میزان تأثیرپذیری یا وابستگی متغیر به همه متغیرهای دیگر است. بنابراین هر یک از مسائل یا متغیرها در فضای دوبعدی در نموداری چهاربخشی قابل مکان‌یابی خواهد بود. (مولایی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۱)

ناحیه یک به متغیرهای راهبردی یا دوجوهی تعلق دارد که به‌صورت بسیار تأثیرگذار و تأثیرپذیر عمل می‌کند و در قسمت شمال شرقی نمودار قرار می‌گیرد؛ هم قابل دست‌کاری و کنترل هستند و هم بر پویایی و تغییر سیستم تأثیر می‌گذارند؛ یعنی شاخص‌های ناپایداری را تشکیل می‌دهند. متغیرهایی که بالای خط قطری این ناحیه قرار می‌گیرند «متغیرهای ریسک» نامیده می‌شوند؛ زیرا ظرفیت تبدیل‌شدن به بازیگران کلیدی را دارند؛ یعنی به‌سرعت تغییرات بر آنها اثر می‌گذارد و آنها نیز این تغییرات را به سرعت به متغیرهای وابسته در ناحیه دو منتقل می‌کنند.

برنامه‌ریزان به‌ندرت قادر به تغییر در متغیرهای قرارگرفته در ناحیه ۲ هستند. متغیرهای مزبور در قسمت شمال غربی نمودار نمایش داده می‌شوند و به‌عنوان بحرانی‌ترین مؤلفه‌ها، بیشتر تأثیرگذار و کمتر تأثیرپذیر هستند و متغیرهای ورودی محسوب می‌شوند. متغیرهای محیطی عموماً در این قسمت قرار می‌گیرند که توسط

سیستم قابل‌کنترل نیستند. متغیرهای ناحیه ۳ شبکه مختصات تأثیرگذاری و تأثیرپذیری پایینی دارند و نمی‌توانند متغیرهای راهبردی محسوب شوند. آنها در قسمت جنوب شرقی نمودار قرار می‌گیرند و «متغیرهای مستقل و مستثنا» نامیده می‌شوند. این متغیرها از سایر متغیرهای سیستم تأثیر نمی‌پذیرند، بر آنها اثر ندارند و ارتباط کمی با سیستم دارند.

متغیرهای ناحیه ۴ نیز به علت وابستگی شدید به سایر متغیرها، خاصیت راهبردی دارند و غالباً از سایر متغیرها نتیجه می‌شوند؛ اما متغیرهای ناحیه ۱ متغیرهای راهبردی هستند؛ زیرا، هم قابلیت کنترل توسط سیستم مدیریتی را دارند و هم بر سیستم تأثیرگذاری قابل قبولی دارند. در واقع هر چه از انتهای ناحیه ۳ به سمت انتهای ناحیه ۱ شبکه مختصات نزدیک‌تر می‌شویم، بر میزان اهمیت و راهبردی بودن متغیر افزوده می‌شود. (طاهری دمنه و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۳۲)

تحلیل اثرات مستقیم

همان‌گونه که در جدول (۵) مشاهده می‌شود، میزان اثرگذاری و اثرپذیری مستقیم هر مسئله بر سایر مسائل مشخص شده است. بر اساس جدول، «نقش شبکه‌های اجتماعی در کمک به پدیده اربعین» بیشترین اثرگذاری مستقیم را از دید خبرگان بر سایر مسائل داشته است. همچنین دو مسئله «ارتباط مفهوم زیارت با پدیده اربعین» و «ضرورت توجه به امام حسین علیه السلام و ماهیت قیام ایشان» بیشترین میزان تأثیرپذیری مستقیم را از مسائل دیگر مرتبط با اربعین دارند.

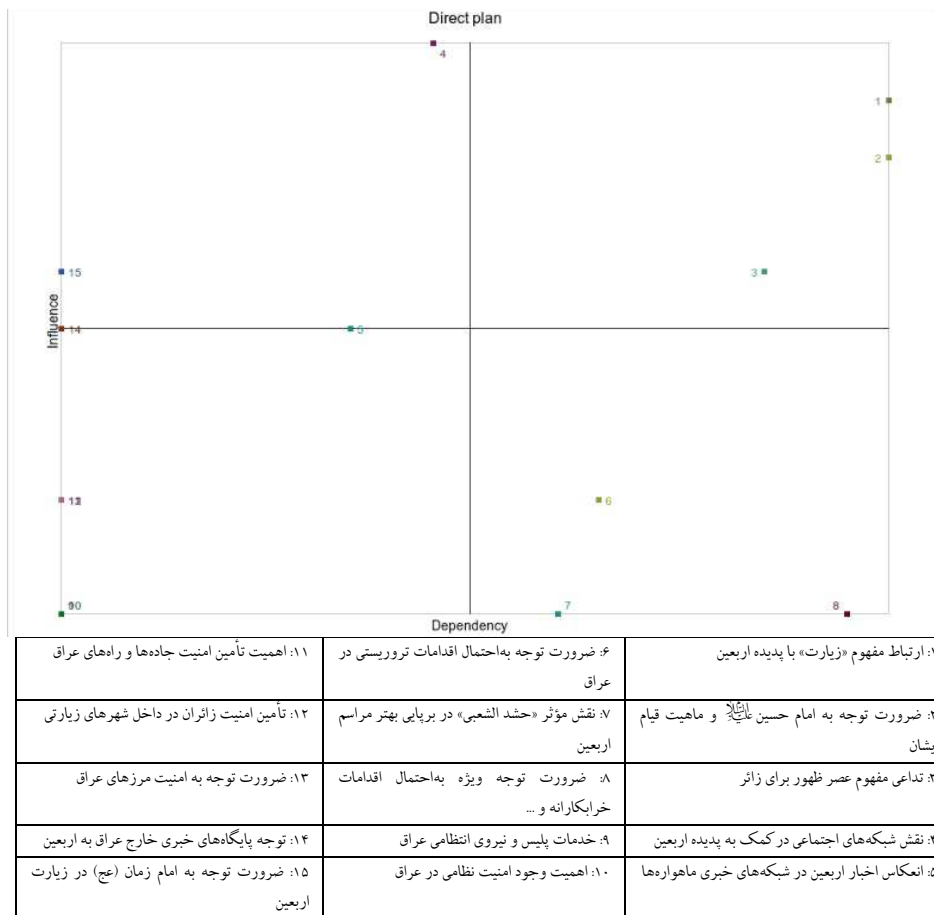
جدول (۵): توصیف عددی میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری مستقیم مسائل شناسایی شده بر اساس خروجی «میک مک»

Variable	Total of lines	Total of columns
ارتباط مفهوم زیارت با پدیده اربعین	13	20
ضرورت توجه به امام حسین ع و ماهیت قیام ایشان	12	20
نکته‌ای مفهوم عصر ظهور برای زائر	10	17
قتل شبکه‌های اجتماعی در کمک به پدیده اربعین	14	9
انعکاس اخبار اربعین در کتابهای خبری ماهواره‌ها	9	7
ضرورت توجه ویژه به احکامات خرابکارانه و تروریستی در عراق	6	13
نقش مؤثر حشدالشعبی در برپایی بهتر مراسم اربعین	4	12
اهمیت تأمین امنیت زائرین و شهروندان در شهرها و راه‌های عراق	4	19
خدمات پلیس و نیروی انتظامی عراق	4	0
اهمیت وجود امنیت نظامی در عراق	4	0
اهمیت تأمین امنیت جاده‌ها و راه‌های عراق	6	0
تأمین امنیت شهروندان و زائران در داخل شهرهای زیارتی	6	0
ضرورت توجه به امنیت مرزهای بی‌رنامه‌ی عراق	6	0
توجه وبسایت‌های خبری خارج عراق به اربعین	9	0
ضرورت توجه به امام زمان (عج) در زیارت اربعین	10	0
Totals	117	117

آنچه از وضعیت نمودار و نقشه پراکندگی مسائل مهم و مؤثر در اربعین می‌توان فهمید (نمودار ۳)، وضعیت ناپایداری سیستم است. نمودار به شکل گلابی بوده و در آن نقشه تأثیرگذاری و تأثیرپذیری مستقیم متغیرهای پژوهش قابل مشاهده است. بیشتر متغیرها در اطراف محور قطری صفحه پراکنده‌اند و غیر از چند عامل محدود که نشان می‌دهند دارای تأثیرگذاری بالایی در سیستم هستند، بقیه متغیرها از وضعیت تقریباً مشابهی نسبت به یکدیگر برخوردارند. این ناپایداری یعنی: مسائلی که بر پدیده اربعین تأثیر

مستقیم می‌گذارند شرایط پایداری نداشته‌اند و اگر بنا باشد مسائل اربعین را به‌درستی پیش‌بینی و مدیریت کنیم باید سیستم را به سمت پایدار شدن هرچه بیشتر سوق دهیم. اگر بخواهیم متغیرهای وارد شده به نرم‌افزار را که همان مسائل مهم در اربعین هستند، بر اساس روش تحلیل ساختاری بررسی کنیم با توجه به شکل (۱) می‌توان نواحی چهارگانه را تفکیک و در خصوص هر ناحیه و خصوصیات آن اظهار نظر کرد.

نمودار (۳): نقشه تأثیرگذاری و تأثیرپذیری مستقیم متغیرهای پژوهش

خلاصه تحلیل‌های ساختاری اثرات متقابل مستقیم مسائل مهم در اربعین بر اساس نمودار (۳) در جدول (۶) منعکس شده است. با توجه به نتایج به دست آمده می‌توان دسته‌بندی مناسبی از مسائل مرتبط با اربعین در نظر گرفت.

جدول (۶): جایگاه هر مسئله در نقشه اثرات مستقیم

اثرات متقابل مستقیم مسائل مهم بر اربعین	نواحی مختصات
ارتباط مفهوم «زیارت» با پدیده اربعین تداعی مفهوم عصر ظهور برای زائر ضرورت توجه به امام حسین <small>علیه السلام</small> و ماهیت قیام ایشان	ناحیه ۱ (شمال شرقی) اثرگذاری بالا اثرپذیری بالا
نقش شبکه‌های اجتماعی در کمک به پدیده اربعین انعکاس اخبار اربعین در شبکه‌های خبری ماهواره‌ها ضرورت توجه به امام زمان (عج) در زیارت اربعین توجه پایگاه‌های خبری خارج عراق به اربعین	ناحیه ۲ (شمال غربی) اثرگذاری بالا اثرپذیری پایین
تأمین امنیت شهروندان و زائران در داخل شهرهای زیارتی اهمیت وجود امنیت نظامی در عراق ضرورت توجه به امنیت مرزهای عراق خدمات پلیس و نیروی انتظامی عراق	ناحیه ۳ (جنوب غربی) اثرگذاری پایین اثرپذیری پایین
ضرورت توجه به احتمال اقدامات تروریستی در عراق نقش مؤثر «حشد الشعبی» در برپایی بهتر مراسم اربعین ضرورت توجه ویژه به احتمال اقدامات خرابکارانه و بی‌نظمی عامدانه در ایام اربعین	ناحیه ۴ (جنوب شرقی) اثرگذاری پایین اثرپذیری بالا

یک. مسائل راهبردی

از نمودار (۳) و جدول (۶) می‌توان نتیجه گرفت: مهم‌ترین مسائل مرتبط با پدیده اربعین که دارای بیشترین میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بر سایر مسائل بوده عبارت است از:

«ارتباط مفهوم زیارت با پدیده اربعین»، «تداعی مفهوم عصر ظهور برای زائر» و همچنین «ضرورت توجه به امام حسین علیه السلام و ماهیت قیام ایشان». این مسائل ظرفیت تبدیل شدن به عوامل کلیدی را در پدیده اربعین دارند. همچنین قدرت راهبردی بالاتری دارند و به همین سبب می‌توانند در سیستم ناپایداری ایجاد کنند. بنابراین به‌طور هوشمندانه می‌توان از طریق توجه کافی به این مسائل، ظرفیت‌های کارآمد و مؤثر بر پدیده اربعین را در آینده ایجاد کرد.

دو. مسائل اثرگذار

این مسائل اثرگذاری بالایی بر سایر مسائل سیستم دارند؛ اما تأثیرپذیری چندانی از سایر مسائل درون سیستم ندارند. موارد یاد شده شامل «نقش شبکه‌های اجتماعی در کمک به پدیده اربعین»، «انعکاس اخبار اربعین در شبکه‌های خبری ماهواره‌ها»، همچنین «ضرورت توجه به امام زمان (عج) در زیارت اربعین» و «توجه پایگاه‌های خبری خارج عراق به اربعین» است. این مسائل دارای ماهیتی محیطی هستند؛ یعنی مؤلفه‌هایی بحرانی هستند که به راحتی قابل کنترل نیستند و تغییر در آنها به شدت بر مسائل ناحیه ۴ اثر می‌گذارد. بنابراین اگر بنا باشد در پدیده اربعین اثرگذاری بیشتری در نظر داشته باشیم با کار بر روی این مسائل، می‌توان انتظار داشت اربعین با تأثیر بیشتری در میان جامعه مخاطبان خود روبه‌رو باشد.

سه. مسائل مستقل

«تأمین امنیت شهروندان و زائران در داخل شهرهای زیارتی» و «اهمیت وجود امنیت نظامی در عراق»، «ضرورت توجه به امنیت مرزهای عراق» و همچنین «خدمات پلیس و نیروی انتظامی عراق» از جمله مسائلی هستند که در ناحیه ۳ قرار داشته و به نوعی

متغیرهای مستقل و مستثنا هستند. به عبارت دیگر این دو مسئله، نه موجب توقف و نه ایجاد تغییری در سایر مسائل خواهند شد. این مسائل به‌خودی‌خود ضعیف بوده، نقشی در اثرگذاری و اثرپذیری سایر مسائل ندارند و کاملاً مستقل هستند و می‌توان آنها را در تحلیل مسائل مرتبط با اربعین حذف کرد. به عبارت دیگر این دو مسئله می‌توانند مستقل از سایر مسائل شناسایی شده مطالعه و بررسی گردند و در بافتار کلی پدیده اربعین نقش مهمی بر سایر مسائل ندارند.

چهار. مسائل وابسته

مسائلی که در این ناحیه قرار گرفته عبارتند از: «ضرورت توجه به‌احتمال اقدامات تروریستی در عراق» و «نقش مؤثر حشد الشعبی در برپایی بهتر مراسم اربعین» به همراه «ضرورت توجه ویژه به‌احتمال اقدامات خرابکارانه و بی‌نظمی عامدانه در ایام اربعین». این مسائل وابستگی و تأثیرپذیری زیاد و تأثیرگذاری کمتری بر پدیده اربعین دارند. در واقع این دسته مسائل می‌توانند نتیجه برهمکنش‌های مسائل ناحیه‌های ۱ و ۲، یعنی مسائل دووجهی و اثرگذار باشند. این مسائل به‌شدت وابسته به نحوه و کیفیت مسائل ناحیه‌های ۱ و ۲ هستند و از این رو تغییر در آنها بر روی این مسائل اثراتی مستقیم خواهد داشت.

تحلیل اثرات غیرمستقیم

همان‌گونه که در جدول (۷) مشاهده می‌شود، میزان اثرگذاری و اثرپذیری غیرمستقیم هر مسئله بر سایر مسائل در پدیده اربعین مشخص شده است:

جدول (۷): توصیف عددی میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری غیرمستقیم مسائل شناسایی شده

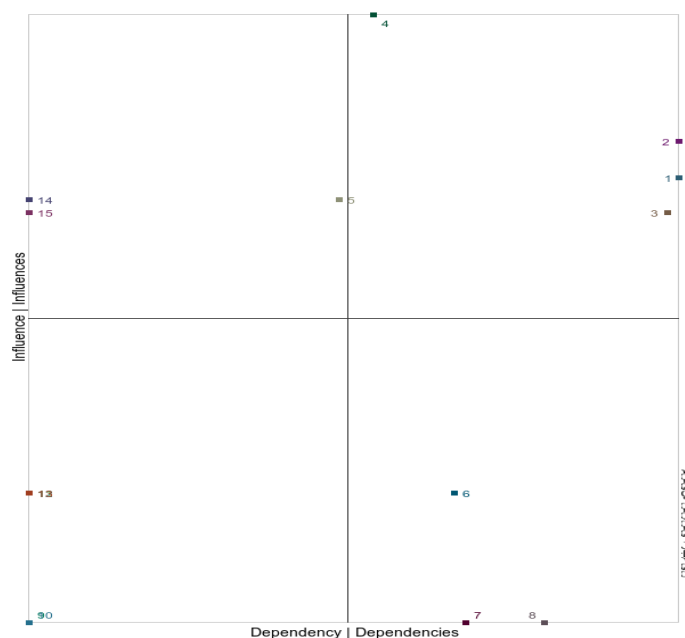
بر اساس خروجی «میک مک»

Variable	Total of lines	Total of columns
ارتباط مفهوم زیارت با پدیده اربعین	1051	1576
ضرورت توجه به امام حسین ع و ماهیت قیام ایشان	1126	1576
تداعی مفهوم عصر ظهور برای زائر	979	1549
نقش شبکه های اجتماعی در کمک به پدیده اربعین	1390	837
انعکاس اخبار اربعین در کتابهای خبری ماهواره ها	1005	777
ضرورت توجه ویژه به احتمال اقدامات خرابکارانه و تروریستی در عراق	397	1033
نقل مؤثر حداثت‌شنجی در برپایی بهتر مراسم اربعین	134	1059
اهمیت تعیین اهلیت زائرین و شهروندان در شهرها و راد های عراق	134	1252
خدمات پلیس و نیروی انتظامی عراق	134	0
اهمیت وجود امنیت نظامی در عراق	134	0
اهمیت تعیین اهلیت جاده ها و راد های عراق	397	0
تعیین اهلیت شهروندان و زائران در داخل شهرهای زیارتی	397	0
ضرورت توجه به اهلیت مرزهای بین‌المللی عراق	397	0
توجه وبسایتی خبری خارج عراق به اربعین	1005	0
ضرورت توجه به امام زمان(عج) در زیارت اربعین	979	0
Totals	9859	9859

در نمودار (۴) نقشه تأثیرپذیری و تأثیرگذاری غیرمستقیم مسائل مرتبط با پدیده اربعین بر اساس خروجی‌های نرم‌افزار «میک مک» ترسیم شده است. خلاصه این نقشه در جدول (۸) که شامل جایگاه هر مسئله در نقشه اثرات غیرمستقیم بوده، آورده شده است. بر همین اساس می‌توان گفت: «ارتباط مفهوم زیارت با پدیده اربعین» و «تداعی مفهوم عصر ظهور برای زائر» و نیز «ضرورت توجه به امام حسین ع و ماهیت قیام ایشان» به همراه «نقش شبکه‌های اجتماعی در کمک به پدیده اربعین» دارای بیشترین اثرگذاری و اثرپذیری بر پدیده اربعین به‌طور غیرمستقیم هستند و جزو مهم‌ترین مسائل محسوب می‌شوند؛ زیرا در ناحیه ۱ و در بالا، سمت راست نقشه اثرات غیرمستقیم قرار دارند. در کنار این موارد «انعکاس اخبار اربعین در شبکه‌های خبری ماهواره‌ها» و «ضرورت توجه به امام زمان(عج) در زیارت اربعین» و نیز «توجه شبکه‌های خبری خارج عراق به اربعین» از جمله

مسائلی هستند که دارای اثرگذاری بیشتر نسبت به اثرپذیری بوده و در ناحیه بالا سمت چپ نقشه قرار می‌گیرند و به نوعی متغیرهای پیشران سیستم به شمار می‌آیند. مسائل «اهمیت وجود امنیت نظامی در عراق» و «خدمات پلیس و نیروی انتظامی عراق» و «ضرورت توجه به امنیت مرزهای عراق» به همراه «تأمین امنیت شهروندان و زائران در داخل شهرهای زیارتی» در ناحیه سمت چپ و پایین قرار دارند و کمترین میزان تأثیرپذیری را دارا هستند.

نمودار (۴): نقشه تأثیرگذاری و تأثیرپذیری غیرمستقیم متغیرهای پژوهش

۱: ارتباط مفهوم «زیارت» با پدیده اربعین	۶: ضرورت توجه به احتمال اقدامات تروریستی در عراق	۱۱: اهمیت تأمین امنیت جاده‌ها و راه‌های عراق
۲: ضرورت توجه به امام حسین <small>علیه السلام</small> و ماهیت قیام ایشان	۷: نقش مؤثر «حشدالشعبی» در برپایی بهتر مراسم اربعین	۱۲: تأمین امنیت زائران در داخل شهرهای زیارتی
۳: تداعی مفهوم عصر ظهور برای زائر	۸: ضرورت توجه ویژه به احتمال اقدامات خرابکارانه و بی‌نظمی عامدانه در ایام اربعین	۱۳: ضرورت توجه به امنیت مرزهای عراق
۴: نقش شبکه‌های اجتماعی در کمک به پدیده اربعین	۹: خدمات پلیس و نیروی انتظامی عراق	۱۴: توجه پایگاه‌های خبری خارج عراق به اربعین
۵: انعکاس اخبار اربعین در کانال‌های خبری ماهواره‌ها	۱۰: اهمیت وجود امنیت نظامی در عراق	۱۵: ضرورت توجه به امام زمان (عج) در زیارت اربعین

مسائلی که در ناحیه چهارم قرار گرفته شامل «ضرورت توجه به احتمال اقدامات تروریستی در عراق» و «نقش مؤثر حشد الشعبی در برپایی بهتر مراسم اربعین» و «ضرورت توجه ویژه به احتمال اقدامات خرابکارانه و بی‌نظمی عامدانه در ایام اربعین» از جمله موضوعاتی هستند که تأثیرپذیری زیادی دارند و با کمترین تغییر در شرایط می‌توانند تحت الشعاع قرار بگیرند.

جدول (۸): جایگاه هر مسئله در نقشه اثرات غیرمستقیم

اثرات متقابل غیرمستقیم مسائل مهم بر اربعین	نواحی مختصات
ارتباط مفهوم «زیارت» با پدیده اربعین تداعی مفهوم عصر ظهور برای زائر ضرورت توجه به امام حسین <small>عَلَيْهِ السَّلَام</small> و ماهیت قیام ایشان نقش شبکه‌های اجتماعی در کمک به پدیده اربعین	ناحیه ۱ (شمال شرقی) اثرگذاری بالا اثرپذیری بالا
انعکاس اخبار اربعین در شبکه‌های خبری ماهواره‌ها ضرورت توجه به امام زمان (عج) در زیارت اربعین توجه پایگاه‌های خبری خارج عراق به اربعین	ناحیه ۲ (شمال غربی) اثرگذاری بالا اثرپذیری پایین
اهمیت وجود امنیت نظامی در عراق خدمات پلیس و نیروی انتظامی عراق ضرورت توجه به امنیت مرزهای عراق تأمین امنیت شهروندان و زائران در داخل شهرهای زیارتی	ناحیه ۳ (جنوب غربی) اثرگذاری پایین اثرپذیری پایین
ضرورت توجه به احتمال اقدامات تروریستی در عراق نقش مؤثر «حشد الشعبی» در برپایی بهتر مراسم اربعین ضرورت توجه ویژه به احتمال اقدامات خرابکارانه و بی‌نظمی عامدانه در ایام اربعین	ناحیه ۴ (جنوب شرقی) اثرگذاری پایین اثرپذیری بالا

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در فرایند آینده‌پژوهی، مهم‌تر از شناسایی مسائل اصلی آینده، شناسایی روابط بین آنهاست؛ زیرا این متغیرها بر یکدیگر اثرگذار بوده و هیچ‌کدام در فضای واقعی و بیرونی مستقل و جدای از هم نیستند. این نوع نگاه به مسائل مرتبط با هر موضوع، مانند موضوع این پژوهش موجب می‌شود تصمیم‌گیران و سیاست‌گذاران در بخش‌ها و حوزه‌های گوناگون کل‌نگرتر و با دید جامع‌تری به موضوع توجه کنند. در این پژوهش با شناسایی ۱۵۰ مسئله مرتبط با اربعین و بهره‌مندی از خبرگانی در حوزه‌های علمی و پژوهشی و اجرایی و از کشورهای گوناگون، اولویت‌های این مسائل مشخص و برای ۱۵ نمونه از بااهمیت‌ترین مسئله‌ها، از روش «تحلیل ساختاری» به منظور شناسایی روابط بین این مسائل بهره گرفته شد. همچنین با استفاده از نمودارها و جداول به دست آمده از نرم‌افزار «میک‌مک» و استخراج عوامل اصلی، روابط بین متغیرها بررسی و در نهایت تحلیل‌های گوناگونی از نوع این روابط و اثرگذاری یا اثرپذیری آنها ارائه گردید.

با استفاده از تحلیل ساختاری می‌توان دریافت با تغییر اندکی در کدام متغیرها سیستم به سمت‌وسوی مد نظر سوق داده می‌شود و از این طریق امکان شناسایی عوامل کلیدی تقویت‌کننده یا تضعیف‌کننده فراهم می‌گردد. حتی فراتر از این مرحله، می‌توان از نتایج حاصل شده به تهیه طرح‌های آینده پرداخت و نیز می‌توان دریافت چطور عوامل کلیدی در ارتباط با همدیگر به طرح‌های ممکن و محتمل منجر می‌شوند یا چگونه می‌توان با تغییرات اندک در سایر ویژگی‌های هریک از عوامل کلیدی به شکل‌گیری طرح‌های جدید اقدام کرد. در این پژوهش بعد از شناسایی مسائل مهم مرتبط با پدیده اربعین، اثرات متقابل این مسائل و در نهایت تأثیر متقابل مستقیم و غیرمستقیم مسائل یادشده بر روی همدیگر با استفاده از روش «تحلیل ساختاری» با نرم‌افزار «میک‌مک» به دست آمد.

با توجه به یافته‌های تحقیق، مهم‌ترین مسائل مرتبط با پدیده اربعین که دارای بیشترین میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بر سایر مسائل هستند عبارتند از «ارتباط مفهوم زیارت با

پدیده اربعین»، «تداعی مفهوم عصر ظهور برای زائر» و همچنین «ضرورت توجه به امام حسین علیه السلام و ماهیت قیام ایشان». مسائل یادشده ظرفیت تبدیل شدن به بازیگران کلیدی در پدیده اربعین را دارند و می‌توان از آنها به‌منزله فرصتی مناسب برای توسعه و ترویج بیشتر اربعین بهره برد بدین‌روی می‌توان گفت: این پژوهش مسیر علاقه‌مندان به موضوع اربعین و اربعین‌پژوهی را روشن‌تر کرده است و به کسانی که به هر نوعی در موضوع اربعین‌شناسی و مباحث مرتبط با آن در آینده در قالب پژوهش، مقاله، پایان‌نامه و مانند آن وارد خواهند شد کمک می‌کند تا مسائل اولویت‌دار اربعین را بهتر درک کنند و با استفاده از روابط بین این مسائل و میزان اثرگذاری یا اثرپذیری هر یک از این مسائل بر یکدیگر، زوایای بیشتری از این پدیده را در اختیار داشته و دید جامع‌تری نسبت به موضوع اربعین پیش روی خود داشته باشند.

منابع

۱. بد، مهدیه (۱۳۹۷)، «فهم تجربه زیسته زائران در پیاده‌روی اربعین سال ۱۳۹۵ (بسترها و زمینه‌های شکل‌گیری آبر رویداد اربعین)»، *باغ نظر*، سال ۱۵، ش ۶۸، ص ۳۹-۴۸.
۲. حبیبی، یدالله و عیوضی، یاور و معظمی‌گودرزی، ابراهیم (۱۳۹۶)، «مسئله فرهنگی و مسئله‌شناسی فرهنگی ایران (در دیدگاه نخبگان دانشگاهی و حوزوی داخلی)»، *فرهنگ و اندیشه اسلامی*، زمستان ۱۳۹۶، دوره ۷، ش ۴، ص ۵۲۵-۵۵۰.
۳. خلیلی شورینی، سهراب (۱۳۸۹)، *روش‌های پژوهش آمیخته*، تهران، دانش‌پژوه.
۴. رنجبر، هادی (۱۳۹۱)، «نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی راهنمایی برای شروع»، *دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران*، دوره ۱۰، ش ۳، ص ۲۳۸-۲۵۰.
۵. زالی، نادر (۱۳۹۲)، *آینده‌نگاری راهبردی در برنامه‌ریزی و توسعه منطقه‌ای*، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۶. شراهی، اسماعیل و ذوالفقار زاده کرمانی، محمدمهدی (۱۳۹۸)، «واکاوی ادراک زائران از رفتار خادمان در اربعین (روایتی مردم‌شناختی از پدیده عظیم پیاده‌روی اربعین)»، *دین و ارتباطات*، سال ۲۶، ش ۵۵، ص ۱۱۵-۱۴۸.
۷. طاهری دمنه، محسن و نادری خورشیدی، علیرضا (۱۳۹۳)، «آینده‌نگاری منابع انسانی در نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران با استفاده از روش تلفیقی سناریوپردازی و تحلیل اثرات متقاطع»، *منابع انسانی ناجا*، دوره ۹، ش ۳۶، ص ۲۹-۵۰.
۸. عاملی، سعیدرضا (۱۳۹۶)، *تحلیل پیمایش راهپیمایی اربعین حسینی: ظرفیت‌ها، چالش‌ها، نمادها و معانی*، تهران، مرکز پژوهشی سیاست‌های فضای مجازی دانشگاه تهران.
۹. قاسمی، محمدهادی و مولایی، محمدمهدی و شراهی، اسماعیل (۱۳۹۹)، *سناریوهای آینده سرمایه اجتماعی ایرانیان در فضای مجازی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، مؤسسه آموزش عالی طلوع مهر.
۱۰. محمدی سیرت، حسین (۱۳۹۵)، «اربعین منسک اجتماعی در قواره‌ای تمدنی: ظرفیت‌ها و زیرسیستم‌های تمدنی»، *مسجد و مهدویت*، ش ۲، ص ۵-۲۶.
۱۱. مرادیان، محسن (۱۳۸۸)، *روش تحقیق*، تهران، مرکز پژوهشی شهید صیاد شیرازی.

۱۲. مولایی، محمدمهدی و طالبیان، حامد و قراری، فریما (۱۳۹۶)، «تحلیل ساختاری به روش میک مک در آینده‌نگاری راهبردی»، *آینده‌پژوهی ایران*، سال دوم، ش ۱، ص ۷۵-۱۰۴.
۱۳. مولایی، محمدمهدی و طالبیان، حامد (۱۳۹۵)، «آینده‌پژوهی مسائل ایران با روش تحلیل ساختاری»، *مجلس و راهبرد*، دوره ۲۳، ش ۸۶، ص ۵-۳۲.
۱۴. نمازی، محمد (۱۳۸۲)، «نقش پژوهش‌های کیفی در علوم انسانی»، *جغرافیا و توسعه*، دوره ۱، ش ۱، ص ۶۳-۷۸.
۱۵. همایون، محمدهادی (۱۳۹۶)، «نقش تمدن‌ساز عاشورا و اربعین، از بعثت و غدیر تا ظهور»، در: *مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی لقاءالحسین*، ج ۴، ص ۱۲۷-۱۴۸.
16. Godet, A. J. & Meunier, M. F. & Roubelat, F (2003), *Structural analysis with the MICMAC method & actors' strategy with MACTOR method*, Futures Research Methodology, No. 2.
17. Godet, M. (1994), *from anticipation to action: a handbook of strategic prospective*, UNESCO Publishing.
18. Godet, M., (2008), *Strategic Foresight*, Lipsor Working Paper, France, Paris.
19. Gordon, T. (1994), *Trend Impact Analysis*, AC/UNU Millennium project.